ASOS JOURNAL

The Journal of Academic Social Science

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 8, Sayı: 107, Ağustos 2020, s. 79-95

ISSN: 2148-2489 Doi Number: <http://dx.doi.org/10.29228/ASOS.43950>

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date
3.06.2020

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date
29.08.2020

Dr. Öğr. Üyesi Gülşen İSTEK
Siirt Üniversitesi, İslam Tarihi
gulsenistek@siirt.edu.tr

HAÇLILARLA MÜCADELE EDEN BAZI MÜSLÜMAN LİDERLERİN EVLİLİKLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Yüzbinlerce insanın ölmesine ve esir edilmesine sebep olan Haçlı Seferleri, toplumun demografik yapısında da bazı değişimlere yol açmıştır. Söz konusu demografik değişimler bir taraftan ailelerin parçalanmasına sebebiyet verirken diğer taraftan da neslin devamı için yeni evlilikleri mecburî hale getirmiştir. Bu evliliklerin bazıları Haçlılarla mücadele eden Müslüman emirlikler arasında gerçekleşmiştir. Ayrıca gerçekleşen evlilikler nedeniyle akraba olan emirler, topraklarını birbirlerine karşı korumuşlardır. Bununla birlikte evliliklerdeki asıl amaçlardan biri de; Müslüman devletler arasındaki husumetin kaldırılıp İslam birliğinin oluşturulması ve Haçlılara karşı daha etkin bir mücadelenin yapılmasıdır. Bu çalışmada Haçlılarla mücadele eden bazı Müslüman liderlerin evlilikleri üzerinde durulmuştur. Onların kimlerle ve hangi sebeplerden dolayı evlilik yaptığı kronolojik bir sıra takip edilerek verilmiştir. Böylelikle o dönemde gerçekleşen bazı evliliklerin Müslümanlar açısından önemi ve Haçlılarla mücadelede siyasi bir hamle olduğu ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: İslâm Tarihi, Belek b. Behrâm, İmâdüddîn Zengî, Nüreddin Zengî, Selâhaddîn-i Eyyûbî

AN EVALUATION ON THE MARRIAGE OF SOME MUSLIM LEADERS THAT STRUGGLE WITH THE CRUSADERS

Abstract

The Crusades, which caused hundreds of thousands of deaths and captives, also caused some changes in the demographic structure of the society. On the one hand, these demographic changes have caused families to break up, and on the other hand, they have led to new marriages for the continuation of the generation. Some of these marriages took place among the Muslim emirates fighting with the Crusaders. In addition, orders related to marriages have protected their lands against each other. However, the main purpose in marriages; The elimination of the animosity between the Muslim states, the establishment of an Islamic union and a more effective struggle against the Crusaders. In this study, the marriages of some Muslim leaders struggled with the Crusaders were emphasized. It is given by following the chronological order that they marry with whom and for what reasons. Thus, it was attempted to reveal the importance of some marriages that took place in that period for Muslims and a political move in the fight against the Crusaders. In this study, generally sources of Islamic history were used. However, Latin, Armenian and Syriac chronicles were also used in some aspects. In addition, the study is enriched with various works published in different languages.

Keywords: İslamic History, Belek b. Behrâm, İmâdüddîn Zengî, Nûreddin Zengî, Selâhaddîn-i Eyyûbî

GİRİŞ

Allah-u Teâla, Hz. Âdem'i yarattıktan sonra, *"Onlara ısınıp kaynaşasınız diye size kendi türünüzden eşler yaratıp aranızda sevgi ve şefkat duyguları yerleştirmesi de O'nun kanıtlarındandır. Doğrusu bunda iyi düşünen kimseler için dersler vardır"* (Rûm 30/21) âyet-i kerîmede de açıkça belirttiği üzere sevgi ve şefkat duygularının yerleşmesi için ona bir eş vermiştir. Hz. Âdem ve eşi Hz. Havva'nın yeryüzüne indirilmesiyle birlikte karı-kocadan oluşan bu evlilik, çocuklarla birlikte daha geniş bir aile haline dönüşmüştür. Evlilik akdi, fiziksel ve duygusal bir ihtiyacın yanı sıra zamanla devletlerarası ilişkilerde siyasi bir hamle olarak da gerçekleşmiştir. Zira bahsi geçen ayette de belirtildiği üzere aralarında husumet bulunan ya da bulunmayan iki toplumun "ısınıp kaynaşması" için taraflar arasında bir evlilik akdinin gerçekleşmesi gerekmektedir. Aslında evlilik sözleşmesinin bu faydası, sadece Müslüman toplumlarda değil farklı dine ya da inanca mensup birçok toplumda da görülmektedir. Ayrıca iki farklı ailede ya da hanedanlıkta gerçekleşen evlilik sonrasında dünyaya gelen çocuk, bu ailelerin meşru varisi durumunda olduğundan, taraflar uzunca bir süre topraklarının sınırları hususunda birbirlerinden emin olmaya çalışmışlardır.

Haçlı Seferleri döneminde Halifeler Selçuklu Sultanlarından, Sultanlar Halifeden, Atabegler emirlerden, emirler de Atabeglerden emin olmak için genellikle evlilik yoluyla akraba olmayı tercih etmişlerdir. Bununla birlikte Müslüman toplumlarda yeni bir emirin iktidarını sağlamlaştırmak adına selefının eşi ile evlendiği de olmuştur. Ayrıca fethi gerçekleştiremeyen bazı bölgelerin ele geçirilmesinde başvuru olan ilk yöntemlerden biri de yine evlilik bağı ile meşru varis olunmasıdır. Bu dönemde nadiren de olsa aşk evliliği yapılmış, ancak bu durum Müslüman bir liderin zaafı olarak görülmüştür. Öyle ki Muînüddin Üner (ö.

543/1149) ve İmâdüddin Zengî (ö.541/1146) arasında böyle bir durum gerçekleşmiştir. Dimaşk'a hâkim olamayan Zengî, Üner'in en sevdiği cariyesinin ikamet ettiği, Şam'a 18 mil uzaklıkta bulunan Ba'albek ya da Ba'lebekke (İstahrî, 2019: 68) şehrini ele geçirerek, bu cariyeye el koymuş ve onunla evlenmiştir. Üner ve Zengî hanedanlığı arasındaki ilişkiler ancak bu cariyenin Üner'e teslim edilmesinden sonra düzelebilmıştır.

Müslüman toplumlarda Haçlı Seferleri döneminde siyasi, dini, ekonomik, ahlâki ve duygusal sebeplerden dolayı gerçekleşen evlilikler, bu coğrafyada yaşayan toplumların akrabalık ilişkilerini ve aralarında cereyan eden sorunların temel sebebini görme açısından önemlidir. Bu nedenle bu çalışmada söz konusu dönemde gerçekleşen evliliklerin nedenleri, Haçlılarla mücadelede öne çıkmış bazı Müslüman liderler üzerinde görülmeye çalışılmış ve verilen örneklerle de aktarılanlar desteklenmiştir. Çalışmada Belek b. Behrâm, İmâdüddin Zengî, Nûreddin Zengî ve Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin evliliklerine değinilmiş ve Haçlılarla mücadelede İslâm birliğinin oluşması için bu Müslüman liderlerin kimlerle akraba olarak İslâm birliğini tesis etmeye çalıştıkları görülmeye çalışılmıştır. Çalışmada İslâm tarihi eserlerinin yanı sıra Latin kroniklerinden ve telif eserlerden de yararlanılmıştır.

HAÇLI SEFERLERİ DÖNEMİNDE YAPILAN EVLİLİKLER

Haçlı Seferleri döneminde Müslüman toplumların kendi aralarında gerçekleştirdiği evlilikler; genelde ilişkilerin artırılması, belirli bir düşmana karşı güçlerin birleştirilmesi ve akrabalık bağı kurularak aradaki husumetin kaldırılması amacıyla yapılmıştır. Nadiren de olsa aşk evliliğine rastlanmaktadır. Bu dönemde Müslümanların haricinde Haçlılar da aynı sebeplerden ötürü evlilikler gerçekleştirmiştir (İstek, 2019: 213-220).

Haçlılarla mücadele eden Müslüman liderlerden biri olan ve “*Türk emirleri arasında Belek'ten daha akıllı ve kudretli bir insan yoktur*” diyerek tasvir edilen **Belek b. Behrâm** (ö. 518/ 1124), I. Kılıçarslan'ın (1092-1107) dul eşi Ayşe Hatun ile 1113 yılında bir evlilik gerçekleştirmiştir (Abû'l-Farac, 1987: 351) (Süryani Patrik Mihail, 1944: 60). Bu evlilik sayesinde Belek, Malatya ve civarına da hakim olarak hüküm sürdüğü toprakları genişletmiş (Usta, 2017: 50) ve bunun yanı sıra Ayşe Hatun ve I. Kılıçarslan'ın küçük yaştaki oğlu Tuğrul Arslan'ın atabegi olmuştur. Ayşe Hatun'a göre yapılan bu evliliğin nedeni; Çavlı ve I. Kılıçarslan'ın diğer oğullarına karşı yaşı küçük Selçuklu Sultanı'nı himaye ve mevcut bulunan toprakları korumaktır. Ayrıca Ayşe Hatun'un oğlu Tuğrul-Arslan'ı Malatya'da atebegine bırakarak Belek ile evlenmek üzere Palu'ya gitmesi ve onun hakkında güzel ifadeler kullanması, onun Belek ile evliliğinde siyasi bir amacın yanı sıra duygusal bir tercihin de olduğu izlenimini vermektedir (Turan, 2017: 179). Belek ise kendisine tevdi edilen “Atabeg” unvanı sayesinde etrafına daha fazla kişi toplayarak Haçlılarla olan mücadelesine kaldığı yerden devam etmiştir. Zira o, 1098 yılında gerçekleşen Antakya Kuşatması'nda Kürboğa'nın komutasındaki orduda yer almış ve aynı tarihte Haçlıların eline geçen Suruç şehrini iki yıl sonra etrafına topladığı Türkmenlerle birlikte geri almayı başarmıştır (Turan, 2017: 179) (Alptekin, 1992: 402). 1119 yılında cereyan eden “Kanlı Meydan Savaşı”nda Haçlıları ağır bozguna uğratan ve bu zaferi nedeniyle büyük bir övgüye mazhar olan amcası Necmüddîn İlgazi (ö.516/1122) ile birlikte Belek, yönünü Suriye'ye çevirerek Haçlılarla mücadeleye devam etmiş ve 1122 yılında Zerdenâ Kalesi'ni muhasara etmiştir. Zafer ile ayrıldığı bu mücadele sonrasında Urfa Kontu I. Joscelin (ö.1131) ve Birecik Senyörü Galéran du Puiset'i (ö. 1126) esir etmiştir (el-Azîmî, 2006: 54) (İbnü'l-Adîm, 2014: 159) (Mateos, 2019: 224) (Carnotensis, 2009: 217). Amcası İlgazi'nin ölümünden sonra da 1123 yılında Gerger'i muhasara eden Belek, şehrin Ermeni lideri Mikhail

ve ona yardıma gelen Haçlılarla da mücadele etmiş ve Kudüs Kralı II. Baudouin'i (ö.1131) esir etmiştir (el-Azîmî, 2006: 55) (Carnotensis, 2009: 231) (Süryani Patrik Mihail, 1944: 72-73) (Turan, 2017: 190). Bu başarısı İslâm dünyasında takdirle karşılanmış ve Irak Selçuklu Sultanı Mahmud (ö. H.525/ M. 1131) tarafından Haçlılarla savaşılan İslâm ordusunun komutanlığına getirilmiş, başta Halep ve Sur olmak üzere Haçlı işgali altındaki birçok beldenin umudu olmuştur. 1123 yılında Kudüs kralı II. Baudouin'in kurtarılması için başlatılan mücadelede Belek, Artuklu emirleri Dâvud, Süleyman ve Timurtaş'tan yardım almış, Dımaşk Atabegi Tuğtegin askerleri ile birlikte ona katılmış ve Musul emiri Aksungur da asker göndererek destek vermiştir (Alptekin, 1992: 403). Ancak bu mücadelenin mağlubiyetle sona ermesi, onun Halep'e dönmesine neden olmuş ve şehir üzerindeki hakimiyetini pekiştirmek ve şehir halkı ile bir ünsiyet kurabilmek için de Melik Rıdvân'ın (ö. H.507/ M.1113) kızı Ferhunde Hatun ile evlenmiştir. Öyle ki daha önce Harran'a gönderdiği ve içlerinde II. Baudouin'in de bulunduğu esirleri Halep'e getirterek söz konusu şehri kendisine merkez edinmiştir. Haçlılarla mücadelede hiçbir zaman geride durmayan Belek, 1124 yılında onların elinden Muhaddad Kalesi'ni almış ve aynı tarihte Menbic civarında İsa b. Gümüştegin'in işbirliği yaptığı Haçlılara karşı da mücadele etmiştir. Galibiyetle sonuçlanan bu savaş sonrasında Menbic Kalesi'ni kuşatan Belek, nereden geldiği bilinmeyen bir okla şehit olmuştur (Abû'l-Farac, 1987: 358) (el-Ömerî, 2014: 250). Kazandığı zaferler nedeniyle kendisine "Gazi" unvanı verilen Belek, asabiyet inancını ve yapmış olduğu evlilikler sayesinde tesis ettiği akrabalık bağı kullanarak etrafına pek çok kimse toplamayı başarmış ve Haçlıların korkulu rüyası haline gelmiştir. Nitekim göğsüne saplanan oku çıkarmadan önce söylediği *"Bu ok, bütün Müslümanlara vurulmuş bir darbedir"* sözü (İbnü'l-Adîm, 2014: 166), bu hususu yeterince teyit etmektedir. Fulcherius Carnotensis, Belek'in ölümünden sonra naşının başına gelenleri şu şekilde anlatmaktadır:

"Joscelin, Belek'in öldüğünü mü, yoksa bir yolunu bulup canlı mı kurtulduğunu kesin olarak öğrenmeyi arzu etmişti, bunun içinde adamlarından onun cesedini bulmalarını istemişti. Ölümlerin aralarında dolaşıp büyük bir dikkatle cesetleri inceleyen adamlar meşhur zırhındaki işaretlerden Belek'i fark ettiklerinde aralarından biri başını uçurup kellesini tebriklerle beraber Joscelin'e götürmüştü ve Joscelin'in vermeyi vaat ettiği kırk nomismata'yı almıştı. Joscelin başarısının işareti olarak kellenin derhal Antakya'ya taşınmasını emretmişti. Belek'in kellesini çuvalda Sur ve Kudüs'e taşıyan adam hepimize olayları anlattı, gerçekten de bu adam unutulmaz savaş sırasında askerlerin yanında bulunmuştu" (Carnotensis, 2009: 241).

Belek'in öldürülmesine Haçlıların ne denli sevindiği ortadadır. Öyle ki Joscelin'e haberi getiren uşak dahi şövalyelik payesi ile ödüllendirilmiştir. Ancak İslâm dünyası için onun ölümü tam anlamıyla bir felakettir. Zira bu vefat, bir süre daha Müslümanların Haçlılar karşısında güç kaybetmesine neden olmuş ve ondan yardım bekleyen Sûr şehrinde olduğu üzere ümidini kaybeden halkın direnişi zayıflamıştır.

Haçlılara karşı mücadelede önemli bir isim olan **İmâdüddîn Zengî**, onlara karşı ilk savaşını himayesinde büyüdüğü Musul valisi Mevdûd b. Altuntegin'in (ö. 507/1113) 1111 ve 1113 yıllarında gerçekleştiği seferlerde vermiştir (Bezer, 2013: 259). Mevdûd'un vefatından sonra yönetime gelen Aksungur el-Porsukî'nin (ö. 520/ 1126) yanında Haçlılara karşı mücadeleye devam etmiş ve 1126'da Aksungur'un öldürülmesinden sonra da Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd b. Muhammed Tapar (1118-1131) tarafından Musul valiliğine getirilmiştir. Bununla birlikte Sultan'ın oğlu Alparslan'ın atabegi olmuştur. Zengî, hâkimi olduğu toprakları

genişletmiş ve Halep'i ele geçirmesi ile sınırlarını Suriye topraklarına dayandırmıştır. Hem Dımaşk Atabegi Tuğtekin (ö. 522/ 1128) hem de İmâdüddîn Zengî, Haçlılarla mücadele etmek için tüm Suriye topraklarına sahip olmak istemekteydiler. 1128 yılında Tuğtekin'in ölümü üzerine Zengî'nin amacına kavuşmak için siyasi hamlelere başladığı görülmektedir. Zengî, Dımaşk Atabegi Böri'ye (ö. 525/ 1131) yakın durarak onunla birlikte Haçlılara karşı mücadele etmek istediğini belirtmiş, ancak bu talebin aslında bir kurnazlık olduğu Böri'nin oğlu Sevinç'in elinde bulunan Hama şehrini ele geçirmesiyle ve Sevinç'i esir etmesiyle anlaşılmıştır (İbn Kalânîsî, 2013: 109-110). Bundan sonra gerilen ilişkiler, Humus'un Zengî'nin eline geçmesiyle daha da artmıştır. Haçlılarla mücadele ederek Antakya Prinkepsliğine bağlı Esârib şehrini ele geçiren Zengî'nin, Suriye bölgesindeki fetih hareketleri Sultan Mahmud'un ölümü sonrasında ortaya çıkan taht mücadeleleri nedeniyle duraksamış ve tahtın varislerinin istekleri doğrultusunda hareket edince Abbasi Halifesi ile karşı karşıya gelmiştir. Nitekim Zengî'nin bu dönemde hem yeni Sultanın hem de Halifenin seçiminde etkili olduğu görülmektedir. Suriye topraklarındaki fetih hareketlerine ise ancak 1135 yılında devam etme imkânı bulabilmiştir. Söz konusu tarihte Dımaşk hâkimi Şemsü'l-Mülûk Ebû'l-Feth İsmail (ö. 529/ 1135), Zengî'ye bir mektup yazarak ona Dımaşk'ı teslim etmek istediğini, geç kalması takdirde ise şehri Haçlılara vereceğini belirtmiştir. Ancak Şemsü'l-Mülûk'un bu davranışı, şehrin ileri gelenleri ve devlet erkânı tarafından oldukça yadırganmış ve annesinin de içinde olduğu muhalif bir grubun faaliyetleri sonucunda öldürülmüştür (el-Ömerî, 2014: 260). İslâm tarihçilerinden İbn Kalânîsî Şemsü'l-Mülûk hakkında şunları belirtmektedir: *"Söylendiğine göre o zevke düşkünlükte ve dinin yasakladığı şeyleri yapmakta aşırıya gitmiş, akli ve zihni bulanmış, zulmü sever olmuş, evvelce kendisinden tezahür eden imanın gereklerini yerine getirme ve kâfir düşmana karşı cihat arzusundan sapmıştı"* (İbn Kalânîsî, 2013: 127-128). Görüldüğü üzere Şemsü'l-Mülûk, Haçlılarla cihat etmeyi daha düşünmeyen bir şahıstı. Bu söylentiler İmâdüddîn Zengî'nin kulağına gitmiş olacak ki, o bu toprakları hem Haçlıların saldırısından hem de Şemsü'l-Mülûk'un zulmünden kurtarmak için Dımaşk'a doğru yola çıkmıştı. İbn Kalânîsî'ye göre Şemsü'l-Mülûk'un Zengî'ye ardı ardına gönderdiği mektupların asıl sebebi; kendisinden memnun olmayan devlet erkânı ve askeri personeli tasfiye etmek ve onları Zengî'nin öldürmesini sağlayarak mülklerine el koymaktı (İbn Kalânîsî, 2013: 128). Dımaşk'ı muhasara altına alan İmâdüddîn Zengî, Şihâbüddîn'in tahta geçmesi, Dımaşklılarla iyi bir savunma yapması ve Halife el-Müsterşid Billâh'ın elçisinin Dımaşk hâkimi Melik Alp Arslan Mahmud ile Atabeg Zengî arasında aracı olması nedeniyle harekâtını sonlandırmak ve Dımaşklılarla barış yapmak zorunda kalmıştır (İbnü'l-Esîr, 2016: c. 9, 108-109). Ancak yeni Dımaşk hakimi Şihâbüddîn ve Zengî arasındaki bu geçici barış, halifenin aynı yıl öldürülmesinden ve Zengî'nin ele geçirmek istediği Humus şehrinin halkı tarafından Şihâbüddîn'e verilmesinden ve onun da şehri Muînüddeve Üner'e ikta vermesinden dolayı sonlandırılmıştır. Esasen Zengî, Muînüddîn Üner hâkimiyetindeki Humus şehrini ele geçirmek istemiş, ancak buna muvaffak olamamıştır. Zengî'nin Dımaşk'ı neden ele geçirmek istediği hususunda birkaç tespit yerinde olacaktır. Birincisi; Dımaşk, Cündü Dımaşk bölgesinin merkezi ve Şam topraklarının en görkemli şehridir. Bunun yanı sıra suyu bol ve tarım arazileri geniştir. Öyle ki *"Meryem oğlu ile annesini de bir mucize yaptık; ikisini de kalmaya elverişli, kaynak suyu bulunan yüksekçe bir yere yerleştirdik"* (Mü'minûn 23/50) âyet-i kerîmesinin izah ettiği yerin Dımaşk olduğuna inanılmaktadır (İstahrî, 2019: 65). Mukâtil b. Süleyman da bu yerin Dımaşk'taki Gota denilen bir alan olduğunu belirtmektedir (Mukâtil, 2006: 126). Ancak buna karşılık Taberî, Ebû Hüreyre'ye dayandırarak söz konusu yerin Filistin'deki Remle şehri olduğunu, Said b. el-

Müseyyeb'in görüşüne göre de Kudüs olduğunu ve İbn-i Kesir'in de bu görüşü tercih ettiğini bildirmiştir (Taberi, 1996: 76).

Dımaşk'a sahip olunmak istenmesinin ikinci sebebi ise; şehrin Zengî'nin hâkim olduğu Halep şehri ile fethedilmek istenen Kudüs'ün tam ortasında bulunması ve zaman zaman Dımaşk'ın kendi çıkarları doğrultusunda Haçlılarla işbirliği yaparak bu fethin gerçekleştirilememesidir. Bir diğer nedeni de Üner ile yaşanan şahsi güç yarışdır. Ancak bu amacına ulaşamayan ve Üner karşısında yenilgiye uğrayan Zengî, 1137 yılında Haçlı hâkimiyetindeki Bârin şehrini ele geçirerek ve Trablus kontu Raimond'u esir ederek yeniden itibarını düzeltmeye çalışmıştır (Bezer, 2009: 260). Ayrıca Halep nâibi Savar da, yine Suriye topraklarında stratejik bir noktada yer alan Kefertâb ve Maarretünnu'mân şehirlerini ele geçirmiştir. Zengî'nin Suriye topraklarında ilerlemesi, 1138 yılında Bizans imparatoru II. Ioannes Komnenos'un (1118-1143) Halep'e dayanmasıyla bir müddet durmuştur. Ancak bu mücadeleler sırasında aralarında düşmanlık bulunan Artuklu Beyi Dâvûd, Diyarbakır bölgesindeki Türkmenler ve Sultan Mesud, Zengî'nin yanında olmuş ve Haçlılarla birlikte Bizans imparatorunu da Suriye'nin kuzeyindeki topraklardan uzaklaştırmayı başarmışlardır (Anonim Süryani Vekayinamesi, 2005: 50) (Anonim Süryani Kroniği, 2019: 64) (Demirkent, 1994: 95, 127). Uzunca bir zamandır İmâdüddin Zengî ile Dımaşk Emiri Şehâbeddin Mahmud arasında Humus'a hâkim olmak üzere çıkan mücadeleler, Suriye topraklarındaki topraklarını artırmaya çalışan Haçlılar nedeniyle sonlandırılmak istenmiş ve karşılıklı kız alıp verme ile taraflar birbirinden emin olmaya çalışmışlardır. Yapılan görüşmeler neticesinde Mahmud, 1138 yılında Zengî'nin kızlarından birisi ile evlendirilirken, Zengî ise Çavlı'nın kızı ve Mahmud'un annesi Zümrüt ya da Zümürüd Hatun ile bir izdivaç gerçekleştirmiştir (İbn Kalânîsî, 2013: 143-144) (İbn Kesîr, 2017: c.12, 393). Zengî'nin bu evliliğini İbn Kalânîsî şu şekilde aktarmaktadır:

“Sonunda evlilik teklifi kabul edildi ve bir antlaşmaya varıldı. Onun adına evlilik akdini yapmak üzere Ramazan ayının on yedisi Pazartesi günü atabek Hıms'taki ordugahına Dımaşk'tan elçiler gönderildi. Hıms'ın ona teslim edilmesi kaydıyla anlaşma yapıldı ve buna istinaden şehri ve kaleyi teslim aldı... Şihâbud'Dîn'in annesi Hâtun Safvetü'l-Mülk Ramazan ayının sonlarına doğru sarayından ayrılarak İmâdüddîn'in kendisi için tahsis ettiği muhafızlar eşliğinde atabek Hıms ve Hama topraklarındaki ordugahına gitti” (İbn Kalânîsî, 2013: 144).

İbn Kalânîsî'nin aktarımında daha önce bahsedilen söylemlere dair birkaç husus eklenebilir. Onlardan birisi, kızın babasından istenmesi, nikâh akdi ve gelin alma hadisesinin damat olmaksızın vekâleten gerçekleştirilmesi, diğeri ise gelinin çeyizi olarak istenilen yerin nikâh akdinden önce kararlaştırılmasıdır. İbnü'l-Esîr ise bu izdivacın sebebinin; Zümrüt Hatun'un Dımaşk'taki tahakkümü ve Zengî'nin onunla evlenirse şehre hâkim olacağı düşüncesi olarak belirtmiştir (İbnü'l-Esîr, 2016: c.9, 135). İbn Kesîr'in ve el-Ömerî'nin eserinde de benzer ifadeler rastlanılmaktadır (İbn Kesîr, 2017: 445) (el-Ömerî, 2014: 263). Zengî'yi bu düşünceye sevk eden husus; Zümrüt Hatun'un oğlu Şemsü'l-Mülûk'u öldürebilecek kadar nüfuzunun olmasıdır. Ancak onun bu planı işe yaramamış ve hiçbir şey elde edemediği için de karısı Zümrüt Hatun'dan yüz çevirmiştir. Zengî'nin Zümrüt Hatun haricinde bir başka hanımı ile de ilgilenmediği ve hatta kadı huzurunda ondan boşandığı görülmektedir. Nitekim babası Aksungur'u öldüren Tutuş'un torunu ile evlenmek, Zengî için bir hayli acı olmuş olacak ki eşine karşı kin beslemiş ve ondan ayrılmıştır (İbnü'l Adîm, 1989: 182). Zengî'nin bu iki eşi haricinde birçok eşi de olduğu rivayet edilmektedir. Zira tarihçi Abû'l-Farac H. 529/ M. 1136 yılı hadiselerini aktarırken Zengî'nin Abbasi halifesi ile olan sorunu çözmek üzere oğlunu,

Musul'un anahtarlarını ve rehine olarak bazı zevcelerini gönderdiğini aktarmaktadır (Abû'l-Farac, 1987: 366). Zümrüt Hatun ile evlenmesine rağmen Dımaşk'a hâkim olamayan Zengî, Baalbek şehrine doğru harekete geçmiştir. Baalbek'e yürümesinin sebebi ise, Dımaşk'ın ele geçirilmesinde Üner'e yaptığı vaatlerin ve tekliflerin geri çevrilmesi ve söz konusu şehirde de Üner'in en sevdiği cariyesinin ikamet etmesidir. Nitekim Dımaşk'ı Üner nedeniyle alamadığını düşünen Zengî, Baalbek'i ele geçirince Üner'in cariyesini almış ve onunla Halep'te evlenmiştir. Bu cariyeye, Zengî öldürülünceye kadar Halep'te kalmış ve onun ölümünden sonra oğlu Nûreddin Mahmud tarafından Üner'e gönderilmiştir (el-Ömerî, 2014: 265-266). İbnü'l-Esîr'e göre Nûreddin ile Üner arasındaki dostluğun en büyük sebebi, bu cariyenin geri gönderilmesidir (İbnü'l-Esîr, 2016: c. 9, 145-146).

Zengî'nin Dımaşk'ı ele geçirememesinde Zengî ve Dımaşk atabegleri arasında cereyan eden düşmanlığın yanı sıra, Dımaşklıların Zengî'ye karşı Haçlılarla işbirliği yapması da etkilidir. Nitekim istediğini bir türlü alamayan Zengî, Musul'a dönmüş ve Ba'lebek şehrini de Haçlılarla mücadelede önemli bir karakter olacak olan Selâhaddin-i Eyyûbî'nin babası Necmeddin Eyyûb'a iktâ olarak vermiştir. Ancak Haçlılarla mücadeleyi bırakmayan Zengî, Halep ve Musul toprakları arasındaki Urfa Kontluğu'nu ortadan kaldırmak amacıyla Irak Selçuklu Sultanı Mesud tarafından Urfa'nın fethi ile görevlendirilmiş ve 1144 yılında şehri fethederek Haçlıları tasfiye etmiştir. Nitekim bu tarih, İslâm dünyasında bayram günü olarak ilan edilmiş ve şehrin fethi, II. Haçlı Seferi'nin başlamasına zemin hazırlamıştır (Anonim Süryani Kroniği, 2019: 83) (Altan, 2003: 10). Urfa'dan sonra da Suruç ve Fırat'ın doğusundaki tüm kaleler Haçlıların elinden alınmıştır. Hakimiyeti altındaki Suriye ve el-Cezire topraklarını birleştirmek isteyen Zengî, bu amacı uğruna gerçekleştirdiği Ca'ber Kalesi Kuşatması'nda kendi kölesi Yarınkuş ya da Yarenkuş tarafından öldürülmüş ve yerine oğlu Nûreddin Mahmud geçmiştir. İmâdüddin Zengî'nin farklı hanımlarından dört oğlu ve bir kızı olmuştur. Oğulları; Seyfeddin Gazi, Nûreddin Mahmud, Kutbeddin Mevdûd ve Emir'ül- Ümera Nusreddin'dir (Abû'l-Farac, 1987: 382) (Anonim Süryani Vekayinamesi, 2005: 62).

II. Haçlı Seferi'nde (1147-1149) ise Dımaşk hakimi Üner ve Zengîler arasındaki ilişkilerin değiştiği görülmektedir. Daha önce İmâdüddin Zengî'ye karşı Haçlılarla işbirliği yapan Üner -cariyesinin kendisine teslim edilmesinden bir hayli memnun olmuş olacak ki- Zengî'nin ölümünden sonra oğulları Halep emiri Nûreddin (ö. 569/ 1174) ve Musul atabegi Seyfeddin Gazi'nin yanında yer alarak Haçlılara karşı mücadele etmiştir. Aradaki ilişkinin artırılmasında elbette ki bir evlilik nedeniyle inşa edilen akrabalık bağı da etkili olmuştur. Atabeg Muînüddîn Üner'in kızı İsmetüddin Âmine binti Üner (İsmet Hatun) ile Halep emiri **Nûreddin Zengî** 1147 yılında evlenmiştir. Düğün merasiminden önce her iki taraf isteklerini karşılıklı olarak belirtmiş ve bir anlaşmaya varıldıktan sonra İsmet Hâtun, Nûreddin'in elçileri ile birlikte Halep'e gitmiştir. Üner, bu evlilik sayesinde bir taraftan Busrâ ve Salhad emiri Altuntaş'a karşı Nûreddin'in desteğini kazanırken, diğer taraftan Haçlılara karşı mücadelede İmâdüddin'in oğullarını yanına çekmeyi başarmıştır (Altan, 2003: 51) (Karakuş, 2017: 271). Öyle ki bir taraftan Kudüs Krallığı ile yakın ilişkiler kurarken diğer taraftan da Avrupa'dan yeni gelen Franklara Seyfeddin Gazi'yi kastederek “*Şarkın hükümdarı buraya geldi; ya çeker gidersiniz, ya da ben şehri O'na teslim ederim, o zaman siz pişman olursunuz*” diyerek göz dağı vermiştir (İbnü'l-Esîr, 2016: c.9, 195). Nitekim Haçlılar, bu üç Müslüman liderin askerî ve siyasî hamleleri sayesinde Dımaşk'tan ve civar bölgelerden geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu arada İsmet Hatun ile Nûreddin'in izdivacından bir kız ve iki oğlan çocuğu dünyaya gelmiştir (Görgün, 2001: 140). Onların nikah akdi sırasında kaynaklarda ne kadar mihir verildiği tam

olarak belirtilmese de, evliliklerinden sonra İsmet Hatun'un hayru hasenat işleri için eşinden maddi bir yardım istediği ve bunun karşılığında da Nüreddin'in ona Humus'taki kendisine ait üç dükkânı verdiği görülmektedir. Bununla birlikte İsmet Hatun, süt kardeşini kendisine yardımcı tayin etmiş ve eşine iletilmesi gereken hususları onun aracılığı ile yerine getirmiştir (İbnü'l-Esîr, 1963: 164).

Müslüman emirlerin aralarındaki husumetin ortadan kaldırılmasında, bir savaşın ya da kuşatmanın sonlandırılmasında gerçekleşecek olan bir evlilik oldukça etkili olmuştur. Musul atabegi Seyfeddin Gazi'nin 1147 yılında düzenlediği Mardin Kuşatması da, Mardin Artuklu Emiri Hüsameddin Timurtaş'ın kızının kendisine verilmesi karşılığında kaldırılmıştır (İbn Kesîr, 2017, s. 409). Kızının çeyiz hazırlıkları bitince Timurtaş kızını Musul'a göndermiş, ancak kızcağız Musul'a vardığında Seyfeddin Gazi'nin hummaya yakalandığını ve ölmek üzere olduğunu görmüş ve bu durumundan dolayı da onunla gerdeğe girememiştir (İbnü'l-Esîr, 2016, 9: 190) (İbn Kesîr, 2017, s. 409, 414) (Bezer, 2009, s. 31). Ancak bu kız Seyfeddin'in ölümüne kadar onun yanında kalmış ve vefatından sonra da şehrin yeni hakimi ve Seyfeddin'in kardeşi Kutbeddin Mevdûd b. Zengî ile evlenmiştir (Abû'l-Farac, 1987: 388) (İbnü'l Ezrâk, 1992: 90) (el-Ömerî, 2014: 271). Bu evlilik öncesinde Kutbeddin ön şart olarak Dara şehrini Artuklulara bırakmıştır (İbnü'l Ezrâk, 1992: 90). Kutbeddin'den Seyfettin Gazi isimli bir oğlu olmuş ve yaklaşık yirmi beş yıl sonra oğlunun Musul hakimi olmasını sağlamıştır. İbn Kesîr ise bu hanımın Kutbeddin'den birkaç oğlu olduğunu ve onların da sırasıyla Musul valiliği yaptığını belirtmektedir (İbn Kesîr, 2017: c.12, 414).

Nüreddin'in Üner ile arasını düzeltmesi Urfa Kontluğu'ndan geride kalan bazı toprakların ele geçirilmesinde bir hayli etkili olmuştur. Zira Üner hususunda emin olduktan sonra Nüreddin daha rahat hareket etmiş ve 1150 yılında II. Joscelin'i esir etmiştir. Onun esaretinden sonra Tell-Bâşir, Birecik, Ayntab, Dülük, Samsat ve Ravendan gibi bazı kaleleri idare eden karısı Beatrice, Nüreddin'in ve Anadolu Selçuklu Sultanı Mesud'un taarruzları ile başa çıkamayınca söz konusu kaleleri Bizans imparatoru Manuel Komnenos'a (1143-1180) satmıştır. 1151 yılında Nüreddin, Sultan Mesud ve Mardin Artuklu emiri Hüsameddin Timurtaş, bu bölgeleri ele geçirmiş ve kaleler üçü arasında paylaştırılmıştır (Demirkent, 2012: 99). Hüsameddin Timurtaş'ın Zengîlerle işbirliği yapması da yine bir evlilik sonucunda gerçekleşmiştir ve karşılıklı çıkarların yanı sıra İslâm birliği göz önüne alınarak Haçlılara bu defa fırsat verilmemiştir. Bununla birlikte hanedan içindeki problemler de genellikle evlilik yoluyla çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır. Musul atabegi Kutbeddin ve Artuklu emirinin kızının evliliğinden dünyaya gelen II. Seyfeddin Gazi (ö. 576/1180) ile amcası Nüreddin arasındaki anlaşmazlık, Nüreddin'in kızını ona vermesiyle ortadan kaldırılmış ve bu hususta da Sultan Kılıç Arslan'a garanti verilmiştir. Bu zoraki barış karşılığında II. Seyfeddin, amcasının Antakya ve Trablus bölgesindeki Haçlılara karşı mücadelesinde ona destek vermek zorunda kalmıştır. Ancak 1173 yılında gerçekleşmesi planlanan Mısır Seferi öncesinde Nüreddin vefat edince II. Seyfeddin, geri dönerek Musul Atabegliğine bağlı toprakları geri almak için harekete geçmiştir. II. Seyfeddin'in amcası Nureddin Zengî'den çok da hoşlandığı söylenemez. Zira Nureddin Musul Atabegliği için gerçekleşen iktidar mücadelesinde II. Seyfeddin'den ziyade diğer yeğeni Sincar hakimi İmâdüddin Zengî'yi (ö. 593/ 1197) desteklemiştir. Zira İmâdüddin, II. Seyfeddin'den önce Nureddin'in damadı olmuştur.

Haçlılarla mücadele eden diğer bir Müslüman lider de **Selâhaddîn-i Eyyûbî**'dir. Nüreddin Zengî'nin yanında babası Necmeddin Eyyûb ve amcası Şîrkûh el-Mansûr ile birlikte Haçlılarla yapılan birçok mücadeleye katılan Selâhaddîn, bununla birlikte Nüreddin'in emri

üzerine amcası Şîrkûh ile birlikte Mısır seferlerine çıkmış ve elde ettiği başarılar nedeniyle Nûreddin'e bağlı bir hükümdar gibi Mısır'ı ve civarındaki bölgeleri yönetmeye başlamıştır (Pölitiz, 1800: 18-20) (Şeşen, 2009: 337). Bu sırada bir taraftan Fâtımîlerle diğer taraftan da Haçlılarla mücadele etmek zorunda kalan Selâhaddîn, 1171 yılında Nûreddin'in emri üzerine Fâtımî hilafetine son vererek hutbeyi Abbasî halifesi adına okutmuştur (İbnü't-Tiktaka, 2016: 191). Ayrıca söz konusu Şîî hilafet Kurumu'nun yıkılmasından önce (1170) ve sonra da (1173) Kudüs Haçlı Krallığı'na karşı seferler düzenleyerek düşmanlarını bertaraf etmeye çalışmıştır. Öyle ki Makdîsî'nin beyanına göre Fâtımîlerin soyunun devam etmemesi için kadınlarını ve erkeklerini birbirinden ayırmıştır (Makdîsî, 2019: 26). Âbu'l-Farac ise Mısır halifesinin oğullarının hapse konularak kadınlarla birlikte olmasını ve soylarını bu şekilde kurutmaya çalıştıklarını belirtmektedir (Abû'l-Farac, 1987: 414). Nûreddin'in vefatından sonra tahta geçen on bir yaşındaki oğlu el-Melikü's-Salih İsmâil (1174-1181), atabegi Sâdeddin Gümüştegin'in yönlendirmesiyle Selâhaddîn'e karşı Haçlılarla ve Haşhaşîlerle iş birliği yapınca taraflar arasında bir çatışmanın çıkması kaçınılmaz olmuş ve Selâhaddîn 1176 yılında İsmail'i ve Haçlıları yenilgiye uğratmıştır (Pölitiz, 1800: 21) (Röhrich, 1901: 394) (Demirkent, 2012: 102). Nûreddin Zengî'ye karşı olan saygısından dolayı kendisi ile iyi geçinme şartını öne sürerek İsmail'e Halep ile birkaç kaleyi vermiştir. Ancak İsmail aldığı kalelerle yetinmeyip kız kardeşi Hatun binti Nûreddin'i Selâhaddîn'e göndererek Azaz Kalesi'ni de istemiştir (el-Ömerî, 2014: 302). Kız kardeşini göndermesinin nedenini ve hadisenin nasıl sonuçlandığını İbn Kesîr şu şekilde aktarmaktadır:

“...Bu isteğini kabul etmesini kolaylaştırsın ve amacına rahatlıkla kavuşabilsin diye. Sultan Selâhaddîn Hatun'u görünce ayağa kalktı, yeri öptü ve isteğini yerine getirdi. Ayrıca ona çok miktarda mücevher ve armağanlar da verdi. Sonra kendisine saldırmış olan fedailerin üzerine hücum etmek için Halep'ten ayrıldı” (İbn Kesîr, 2017: 518-519).

Selâhaddîn-i Eyyübî Dımaşk'taki hâkimiyetini güçlendirme ve sağlamlaştırmak için kaynaklarda çokça namaz kılan, hayırsever ve ilim ehli bir kadın olarak anlatılan Nûreddin'in dul eşi, İsmet Hatun ile evlenmek istemiştir (Şeşen, 2018: 99-100). 1176 yılının Ağustos ayında kadıların (Şerefeddîn İbn Ebû Asrûn ile Emîr Sa'deddin Mes'ûd b. Üner) huzurunda kıyılan bu nikâh sayesinde Selâhaddîn, hükümdarlık sınırlarına Dımaşk atabeylerini de dâhil etmiştir (el-Makdîsî, 1997, 3: 243) (İbn Kesîr, 1992: c.12, 318) (İbn Hallikân, ty: c.1, 297) (Abû'l-Farac, 1987: 423). Ayrıca Selâhaddîn'in kız kardeşi Rabia Hatun'un, İsmet Hatun'un ağabeyi Mesud b. Üner ile evli olması (Şeşen, 2018: 99), Dımaşk ve Mısır topraklarının birleştirilmesi hususunda daha önceden de bazı adımlar atıldığını göstermektedir. Zira bu evlilikler sayesinde Mısır ve Dımaşk toprakları arasındaki sürtüşmeler ortadan kaldırılmaya çalışılmış ve söz konusu bölgelerin tek bir merkez tarafından yönetilerek Haçlılarla karşı mücadelede bir güç birliği elde edilmek istenmiştir. Ayrıca bölge halkının farklı dini akımların etkisinde bulunması nedeniyle itikadı sağlam fakihler tarafından eğitilmesini de önemseyen Selâhaddîn, selefi Nûreddin tarafından başlatılan medrese çalışmalarına da devam etmiştir. Ona bu hususta karısı da yardımcı olmuştur. Şîliğe karşı Ehl-i Sünnet akaidinin geliştirilmesi için İsmet Hatun tarafından Dımaşk'ta Hâtûniyye el-Cevvâniyye Medresesi yaptırılmış ve Burhaneddin Mes'ud b. Şucca el-Hanefî, İzzeddin el-Sancari gibi Hanefî fakihler de buraya müderris olarak atanmıştır (İbn Şeddâd, 1991: c. 2, 205) (Basuğuy, 2009: 41). Bunun yanı sıra İsmet Hatun tarafından biri Halep'te, diğeri de Dımaşk'ta yapılan hankâhlar ve bunların ihtiyaçlarının onun ya da onun vesile olduğu vakıflar tarafından karşılanması neticesinde, birçok sûfi buralara

yerleşmiş ve Selâhaddin'e 4 Temmuz 1187 tarihinde gerçekleşen Hittin Savaşı'nda büyük bir destek vermişlerdir. Öyle ki söz konusu mücadele sonrasında ele geçirilen Templier Şövalyelerine verilecek ceza da sûfilere bırakılmıştır (Runciman, 2008: 385-386). Batılı tarihçilerden Mike Paine, bu duruma oldukça duygusal yaklaşmış ve sûfilerin şövalyelere işkence ederek öldürdüğü ve bundan da büyük bir zevk aldığı yönünde bir söylemde bulunmuştur (Paine, 2011: 60). Söz konusu bu savaş sonrasında 1099 yılında kurulan ve zamanla geniş topraklara sahip olan Kudüs Haçlı Krallığı ağır bir darbe almış ve sahil kenarında küçük bir bölgeden ibaret kalmışlardır. Öyle ki bu krallığa bağlı birçok kale ve şehir de ele geçirilmiştir. Ayrıca Akka, Yafa, Taberiye, Askalan, Gazze, Beyrut ve Nablus şehirleri de Haçlılardan alınan yerler arasındadır (Demirkent, 2002: 332). Nitekim başta Kudüs olmak üzere kaybedilen bu topraklar Avrupa'da yeni bir heyecanın oluşmasına sebebiyet vermiş, İngiltere, Almanya ve Fransa krallarının bizzat başında olduğu ordular harekete geçerek III. Haçlı Seferi'ni (1189-1192) başlatmışlardır.

Evlilik yoluyla oluşan akrabalık bağı, bazen taleplerin gerçekleşmesi için bir koz olarak da kullanılmıştır. Bu hususu örneklendirebilecek bir durum 1185 yılında Selâhaddin-i Eyyûbî ile Hısn-ı Keyfâ, Dârâ, el-Cezire ve Musul atabegi İzzeddin arasında gerçekleşmiştir. Selâhaddin Musul üzerine bir sefer düzenleyince İzzeddin, amcası Nûreddin Mahmud b. Zengî'nin kızı olan annesini, bazı kadınlar ve devlet erkânı ile birlikte Selâhaddin'e göndermiş ve ondan Musul üzerine yapacağı bir saldırıdan vazgeçmelerini talep etmişlerdir. İbnü'l-Esîr, geneli kadınlardan müteşekkil bu heyetin amacını ve hadisenin nasıl sonuçlandığını şu sözlerle anlatmaktadır:

“İzzeddin ve maiyetindekiler kadınları özellikle Selâhaddin'in velinimetisi olan Nûreddin'in kızını elçi olarak göndermekle Suriye'nin kendisine verilmesine dair isteğinin Selâhaddin tarafından kabul edileceğini zannediyorlardı. Kadınlar Selâhaddin'in huzuruna varınca onları misafir etti, sonra adamlarını çağırıp ne yapacağını ve ne söyleyeceğini onlarla istişare etti. Çoğu onların isteklerinin kabul edilmesini istediler. Hakkârili Fakih İsa ile Ali b. Ahmed el-Maştûb Selâhaddin'e: 'Musul gibi bir şehir bir kadının hatırı için verilemez. İzzeddin şehri müdafaaadan aciz olduğu için bu kadınları gönderdi' dedi. Bu fikir Selâhaddin'in aklına yattı ve onları eli boş gönderdi” (İbnü'l-Esîr, 2016: c.9, 481).

Selâhaddin'in bu kararı ve kadınları eli boş döndürmesi Musul'da Selâhaddin'e karşı büyük bir nefretin uyanmasına sebep olmuş ve Musulluların sert direnişi karşısında şehri alamadan geri dönmüştür (el-Ömerî, 2014: 306). Ayrıca Selâhaddin, Nûreddin Zengî'nin kızını üzmesi nedeniyle Kadı Fâzıl başta olmak üzere birçok Müslüman emirden davranışın yanlışlığını tenkit eden mektuplar almıştır (İbnü'l-Esîr, 2016: c. 9, 480-481). Bu nedenle de o, kendisini bu karar hususunda yanlış yönlendiren danışmanlarını azarlayarak bir müddet daha orada kaldıktan sonra muhasarayı kaldırmıştır. Bu hadiseden anlaşıldığı üzere asil bir soydan gelen ya da toplum üzerinde nüfuzu bulunan hanımlar, Müslüman emirler arasında cereyan eden sürtüşmelerin ortadan kaldırılmasında elçilik görevi de yürütmüşlerdir.

Müslüman toplumlar arasında “kılıcını kınına soktu ve zekerini çıkardı” şeklinde kullanılan bir deyim bulunmaktadır. Bu ifade yenilemeyen bir düşmana karşı evlilik yoluyla siyasi çözüm bulunması anlamına gelmektedir. İbnü'l-Esîr'e göre kılıçla mücadele edemeyeceğini anlayan Müslüman liderler, zekeriyle (evlilik yoluyla) müdafaa şeklini tercih etmişlerdir (İbnü'l-Esîr, 2016: c. 10, 99). Nitekim 1185 yılında Musul'dan vazgeçerek yönünü

Meyyâfarikin'e çeviren Selâhaddîn, şehrin hâkimi Kutbeddîn'in ölmesi nedeniyle şehrin rahatlıkla düşeceğini düşünmüş, ancak komutan Emir Esedüddin Barankuş'un savunmadaki kabiliyeti nedeniyle şehri ele geçirememiştir. Bu nedenle hileye başvurarak Kutbeddîn'in Meyyâfarikin'de ikamet eden karısına, Barankuş'un şehri kendisine teslim etmek istediğini, kendisinin onun ve kızlarının hakkını korumaya çalıştığını ve hatta Kutbeddîn'in kızları ile oğullarını evlendireceğine ve akrabalık bağı nedeniyle başta Meyyâfarikin ve civar bölgelerin kendisinin hâkimiyetinde olacağını bildirmiştir (İbnü'l-Esîr, 2016: c. 9, 484-485). Ayrıca Barankuş'a haber göndererek Kudrettin'in karısının kendisi ile anlaşmak istediğini de belirtmiş ve böylelikle tarafların birbirlerinden şüphe duymalarını istemiştir. Bu sırada Ahlat'ın Selâhaddîn'e bağlılığını bildirmesi ile zor durumda kalan Barankuş, ikta ve para karşılığında şehri teslim etmiş ve Selâhaddîn de Kutbeddîn'in karısına verdiği söze uygun hareket ederek onun kızlarından birini oğluyla evlendirmiş ve kadına da diğer kızları ile birlikte yaşaması için el-Hettâh Kalesi'ni vermiştir. Bu hadiselerden yaklaşık bir yıl sonra ya da aynı yıl içerisinde Dımaşk'ta bir veba salgını çıkmış ve Selâhaddîn'in karısı İsmet Hatun da bu salgında hayatını kaybetmiştir.

Haçlı Seferlerinin gerçekleştiği coğrafyada yapılan evliliklerde genellikle aynı dinden olması önemli bir kriter olarak görülmüştür. Ancak cariyelerle ya da esir kölelerle beraber olunması durumu bahsedilen hususun dışındadır. III. Haçlı Seferi döneminde Selâhaddîn-i Eyyübî ile İngiltere kralı Arslan Yürekli Richard (1189-1199) arasında bir barışık bir kavgalı giden ilişkiler kardeşler arasında gerçekleşmesi düşünülen bir evlilikle farklı bir mecraya taşınmak istenmiştir. Richard, Selâhaddîn'in kardeşi el-Âdil (1200-1218) ile yakın dost olmuş ve kardeşi Joanne ile onu evlendirmek istemiştir (İbnü'l-Esîr, 2016: c. 9, 571) (Rule, 1854: 236). Ancak Richard'ın bu teklifinin masumane olmadığı, söz konusu izdivacın gerçekleşmesi durumunda Kudüs Krallığı'nın bu müstakbel çiftler tarafından yönetilmesini istemesi ile açığa çıkmıştır (İbn Şeddâd, 1994: 195-196) (el-İsfahânî, 1962: 555-557). Kralın bu oyununu fark eden Selâhaddîn, bu teklifi kabul ettiğini ve kardeşinin Joanne ile evlenmesine izin verdiğini belirtmiştir. Ancak Joanne, Müslüman bir adamla evlenmeyi kabul etmeyince Richard, el-Âdil'den Hristiyan olması ile evliliğin gerçekleşebileceğini bildirmiştir (Abû'l-Farac, 1987: 458-459) (el-Ömerî, 2014: 315). El-Âdil'in bu teklife olumsuz cevap verdiği, izdivacın gerçekleşmemesinden anlaşılmaktadır. Ancak 1223 yılında gerçekleşen bir evlilikte Müslüman bir erkek Hristiyanlığa geçerek Hristiyan bir kadınla evlenmiştir. Gürcü kraliçesi, Erzurum Emiri Muğisüddin Tuğrulşah b. Kılıçarslan b. Mesud b. Kılıçarslan'ın oğlu ile evlenmek için onun Hristiyan olmasını şart koşmuş ve bu durum da kabul edilmiştir (İbnü'l-Esîr, 2016: c.10, 267).

Haçlı Seferleri döneminde yapılan bazı evlilikler kendisinden sonra uygun veliaht bulunmadığından da yapılmıştır. Amid ve Hısn Keyfâ hâkimi Sökmen b. Muhammed de bunlardan biridir. Sökmen, kardeşini sevmediğinden dolayı onu tahtın varisi olarak görmemiş ve Ayaz adında köle kökenli bir komutanını kızı ile evlendirerek onu veliaht ilan etmiştir (İbnü'l-Esîr, 2016: c.10, 46). Sökmen'in 1201 yılında ölümünde sonra Ayaz kısa bir süre idarecilik yapsa da Sökmen'in kardeşi tarafından tahttan indirilmiştir.

Müslüman toplumlarda veliaht tayini meselesinde iki husus ön plana çıkmaktadır. Bunlardan birisi; çocuğun annesinin nüfuzunun yüksek, varlıklı ve asil bir aileden gelmesidir. İkincisi sebebi ise; veliahtın annesine karşı diğerlerine oranla daha büyük bir sevgi beslenmesidir. Zira bazen emirler en sevdiği eşlerinin ya da cariyelerinin çocuklarını veliaht ilan etmişlerdir. İlk sebebe verilebilecek en güzel örnek, 1216 yılında Halep Emiri El-Meliku'z-

Zâhir'in, ondan daha büyük yaşta bir evladı olmasına rağmen üç yaşındaki oğlu Muhammed'i veliaht ilan etmesi ve ona el-Melikü'l-Azîz Gıyâsüddin lakabını vermesidir. Bu durumun sebebini Cizreli İslâm tarihçisi İbnü'l-Esîr şu şekilde anlatmıştır: “Çünkü bu küçük oğlunun annesi Mısır ve Dimaşk hakimi olan amcası el-Meliku'l-Âdil Ebu Bekir b. Eyyub'un kızı idi. Amcasının kızıdan doğma olan bu oğlunun başa geçmesi halinde amcası el-Meliku'l-Âdil ona saldırmayacak ve torunun ülkesine el uzatmayacaktı” (İbnü'l-Esîr, 2016: c. 10, 164).

Haçlılarla aynı coğrafyayı paylaşmak zorunda kalan Müslümanlar nezdinde evlilik kutsal bir kurum olduğundan onların düğün merasimlerine karşı da saygılı olunmuş ve hatta böyle bir merasim nedeniyle saldırı dahi gerçekleşmemiştir. Selahaddin-i Eyyubî döneminde bu söylemi doğrulayacak bir hadise gerçekleşmiştir. Haçlılarla yapılan sulh antlaşması Maveraiürdün Kontu Renauld de Chatillion'un Mısır'a giden bir kervana saldırmasıyla bozulmuş ve bunun üzerine Selahaddin zararın karşılanması adına tazminat talep etmiştir. Bu teklif kabul edilmeyince de Eyyubî hükümdarı Renaud'un elinde bulunan Moab Kerak Kalesi'ni kuşatmıştır. Kuşatma esnasında kalede Renaud'un üvey oğlu Onfroï de Toron ile kral Amuary'ın Maria Kommena'dan olan kızı Isabella'nın düğünlerinin gerçekleştiğini öğrenen Selahaddin-i Eyyubî, gelin ve damadın hangi kulede olduklarını sormuş ve o tarafa mancınkla atış yapılmasını yasaklamıştır. Onun bu iyi niyetine karşılık damadın annesi Etienne ise Selahaddin'e düğün yemeklerinden oluşan bir tepsi yiyecek göndermiştir. Ancak bu merasim nedeniyle kuşatmanın ağırdan alınması ve Haçlılara yardımcı kuvvet gelmesi nedeniyle Selahaddin kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmıştır.

Haçlılarla aynı toprakları paylaşmak zorunda kalan Müslümanlar onların düğünlerine ve bazı merasimlerine de şahit olmuşlardır. Öyle ki İslâm tarihçilerinden İbn Cübeyr, Endülüs'ten Kutsal topraklara yapmış olduğu seyahati sırasında bir Frank düğününe denk gelmiş ve düğün merasimini şu şekilde aktarmıştır:

"Kadınli erkekli bütün Hristiyanlar toplanmış; gelin evinin önünde iki sıra dizilmişlerdi. Borular, zurnalar ve bütün çalgılar çalıyordu. Gelin, sağ ve sol kolundan tutan ve akrabalarından olduğunu sandığımız iki adam arasında salınarak çıktı. En güzel süslerini takmış, en değerli elbiselerini giymişti. Kendilerine has altın işlemeli ipek elbisesinin eteklerini sürüyordu. Alnında, etrafı altınla örülmüş bir bant vardı. Göğsünün üstünde de aynısı bulunmaktaydı... Hristiyanların ileri gelenlerinden bir grup, en değerli, en süslü elbiselerini giymiş vaziyette, gelinin önünde elbiselerini yerlerde sürüyorlardı. Arkasında ise arkadaşları ve emsalleri olan Hristiyan kızlar en kıymetli elbiseleri ve en pahalı takılarıyla çalılı bir halde yürüyorlardı. Çalgıcılar ise, hepsinin önünden gidiyorlardı” (İbn Cübeyr, 2019: 228).

İbn Cübeyr, bahsettiği bu düğün merasimindeki gelinin ve kızların durumundan bir hayli etkilenmiş ve gönül çelen bu manzaradan Allah'a sığındığını belirterek duygularını açığa vurmuştur. Ayrıca bu düğün merasiminin Hristiyanların yanı sıra Müslümanlar tarafından da bir hayli merakla izlendiğini de sözlerine eklemiştir. Bu durum aslında düğün gibi şatafatlı merasimlerin geçici bir süre de olsa aradaki sürtüşmeleri yumuşattığını göstermektedir.

Evliliklerde inanç birliği, aile düzeninin şeklinin belirlenmesinde önemli bir kriterdir. Nitekim farklı iki inancın meyvesi olarak dünyaya gelecek çocukların kendilerine özgü bir kimlik kazanmasında inanç ve kültürel farklılıklar bir hayli etkilidir. Haçlı Seferleri döneminde Hristiyan cariyelerle evlenen bazı Müslüman liderlerin bu evlilikten doğan çocuklarının

durumu, bahsedilen husus hakkında kayda değer bilgiler vermektedir. Üsâme b. Münkız'ın meşhur eseri Kitâbu'l-İtibar'da bir Müslüman emirin Hristiyan bir kadınla yaptığı evliliğinin nasıl sonlandığına dair farklı bir bilgiye rastlanmıştır. Üsâme, Haçlıların kendi cinslerinden başka birisine imtizaç etmeyen lanetli bir kavim olduğunu belirtmekte ve aktardığı şu hadise ile de söylemlerini delillendirmektedir:

“Babam, esir edilen kadınlar arasında ilk gençlik çağlarında olan bir kız gördü ve hizmetçiye ‘bu kadını hamama götür, elbiselerini değiştir ve yolculuğa hazırla, dedi’. Hizmetçi denileni yaptı. Babam kızı, bir kölesine teslim ederek, arkadaşı olan Caber Kalesi emiri Şihabeddin Mâlik ibn Sâlim’e gönderdi. Ayrıca bir mektup yazdı ve şöyle dedi: ‘Frenklerden bir miktar ganimet aldık. Sana da ondan bir pay gönderiyorum’. Kız Şihabeddin’den, o da kızıdan hoşlandı. Onu kendisine aldı. Kadın ona Bedran adlı bir oğlan doğurdu. Babası Bedran’ı kendisine veliaht olarak tayin etti. Sonra yaşlandı. Babası öldüğünde Bedran şehrin ve ahalinin valisi oldu. Yine de gerçek güç annesinin elindeydi. Kadın, bir grup adamla anlaştı. Onların yardımıyla, kaleden aşağı ip sarkıtarak indi. Adamlar onu o zamanlar Frenklerin elinde olan Serûc’a götürdüler. Kadın orada bir Frenk ayakkabı imalatçısıyla evlendi” (İbn Munkız, 2018: 165).

Üsâme b. Münkız'ın da bahsettiği üzere Müslüman erkeklerle evlenen Haçlı kadınlarının aradan yıllar geçmesine ve onlardan bir çocuğu olmalarına rağmen kendi cinslerinden ve dindaşlarından vazgeçemedikleri açık bir şekilde görülmektedir. Bu kadının kocası hayatta iken boşanmaması muhtemelen Hristiyanlık inancının bir gereği olsa gerektir. Zira İncil'deki “Eğer bir kardeşin karısı iman etmemişse ama kendisiyle yaşamaya razıysa, onu boşamasın. Bir kadının kocası iman etmemişse ama kendisiyle yaşamaya razıysa, kadın onu boşamasın. Çünkü iman etmemiş koca karısı aracılığıyla, iman etmemiş kadın da imanlı kocası aracılığıyla kutsanır. Yoksa çocuklarınız murdar olurdu. Ama şimdi kutsaldırlar” (1.Korintliler, 7/12-14) hükmünün bir hayli etkili olduğu ve cariyenin çocuğunun murdar olmaması adına bu evliliğe katlandığı görülmektedir. Ayrıca Üsâme'nin eserinde Hristiyan bir erkeğin Müslüman bir kadınla izdivacının nasıl olduğundan da bahsedilmiştir. Haçlı Seferleri esnasında esir edilmiş Hristiyan bir köle olan Râ'ul, Şeyzer ailesi tarafından beğenilmiş, o da bu iltifatlara mazhar olabilme adına onlara İslâm'a girdiğini belirterek kandırmıştır. Öyle ki onun bu durumuna oldukça sevinen Üsâme'nin babası onu azat etmekle kalmayıp, takvası yerinde Müslüman bir ailenin kızıyla evlendirmiştir. Zira Allah-u Teâla Nur Suresi 32. ayette “İçinizden evli olmayanları, köle ve câriyeleriniz arasından da elverişli olanları evlendirin. Yoksulluk içinde iseler Allah lutfu ile onları ihtiyaçtan kurtarır. Allah'ın hazinesi geniştir, her şeyi bilmektedir” buyurmakta ve bu hüküm de her bir Müslümana ciddi bir sorumluluk yüklemektedir. Şeyzer Emiri'nin de bu hükme uygun olarak davrandığı, Râ'ul'u evlendirdiği ve hatta bütün düğün masraflarını bizzat karşıladığı görülmektedir. Bu evlilikten iki çocuk sahibi olan Râ'ul, çocukları 5-6 yaşına gelince karısı ve çocukları ile birlikte Afamiye'deki Frenklere katılmak üzere bulundukları yerden ayrılmış ve orada kendisi ile birlikte tüm ailesi Hristiyan olmuştur (İbn Munkız, 2018: 166). İncil'de farklı dine mensup eşlerle evliliğin hemen ardından gelen şu hükümler muhtemelen Râ'ul ve ailesinin nasıl bir yöntem izlemesi hususunda bilgi vermiş olacak ki, onlar da bu hükmü yerine getirmişlerdir: “Köleyken mi çağrıldın, üzülme. Ama özgür olabilirsen, fırsatı kaçırma! Çünkü Rab'bin çağrısını aldığı zaman köle olan kimse, şimdi Rab'bin

özgürüdür. Özgürken çağrılan kişi de Mesih'in kölesidir. Bir bedel karşılığı satın alınız, insanlara köle olmayın” (1.Korintliler, 7/21-23). Üsâme bu iki örnekle, Frenklerin sahip oldukları tüm iyi imkanlara rağmen kendi hem cinslerinden ve kendi dindaşlarından vazgeçemediklerini teyit etmiştir.

SONUÇ

İslâm tarihinin en acı hadiselerinden biri olan Haçlı Seferleri, Suriye, Mısır, İran, Irak, Filistin ve Anadolu coğrafyasını yakından etkilemiş ve Haçlıların yaklaşık iki asır boyunca İslâm topraklarına yerleşmesine fırsat vermiştir. Bu arada Müslüman devletlerin ve beyliklerin kendi aralarındaki sorunlar ve parçalanmışlıklar nedeniyle Haçlıların yayılmasının hızlandığı görülmektedir. Nitekim zaman zaman bazı Müslüman liderler, aralarında husumet bulunan diğer bir Müslüman lidere karşı Haçlılarla işbirliği yapmıştır. Bu nedenle Belek b. Behrâm, İmâdüddin Zengî, onun oğlu Nûreddin Zengî ve Selâhaddîn-i Eyyûbî gibi Haçlılara karşı birçok başarı kazanan Müslüman liderler, evlilik yoluyla hakimiyeti altındaki toprakları genişletmiş ve merkezi bir otorite kurarak mücadelelerini daha etkili hale getirmişlerdir. İslâm birliğinin sağlanması amacıyla yapılan bu evliliklerin bazıları olumlu sonuç vermişken, bazılarında da ise hedeflenen amaca ulaşamamıştır. Ancak bunun yanı sıra hasmı olan bir liderin canını acıtmak için ya da duygusal bir yönde yapılan izdivaçlara da rastlanmaktadır. Cizreli İslâm tarihçisi İbnü'l-Esîr'in de ifade ettiği üzere “kılıcını kınına sokmak ve zekerini çıkarmak” tabiri, tam da bu tür izdivaçlar için kullanılmıştır. Nitekim gelin adayının çeyizi genelde fethedilemeyen topraklar olmuştur. Bunun yanı sıra bu evliliklerden doğan çocuklar, her iki beyliğin meşru varisi olduğundan veliahtlık meselesinde genelde bu evlilikten dünyaya gelen çocuklar tercih edilmiştir. Nadiren de olsa Müslüman liderlerin en sevdiği cariyelerinden doğan çocuklarını veliaht ilan ettikleri görülmektedir.

Müslümanlar nazarında evlilik kutsal bir kurum olduğundan, aynı toprakları paylaşmak zorunda kaldıkları Haçlıların evlilik merasimlerine karşı da saygılı davranmışlar ve muhasara esnasında gerçekleşen evliliklerde gelin ve damadın konakladığı kaleye saldırıda dahi bulunmamışlardır. Ayrıca Müslümanlar, Endülüslü seyyah İbn Cübeyr'in de aktardığı üzere Haçlıların evlilik merasimlerine şahit olmuş ve hatta bu tarz düğünlerin insanların aklını başından alabileceğini dahi belirtmişlerdir. Müslüman olmuş bazı Franklarla yapılan izdivaçlara da bu dönemde rastlanılmış, ancak onların aradan uzun zaman geçmelerine rağmen davalarından dönmediği ve Usame b. Munkız'ın da belirttiği üzere kendi cinslerinden ve kendi dininden insanlardan asla vazgeçmediği görülmüştür.

Sonuç olarak Haçlı Seferlerinin başlamasından Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin son dönemine kadar Haçlılarla mücadelede öne çıkan bazı Müslüman liderlerin İslâm birliğini sağlamak ve Müslüman beylikler arasındaki husumeti, âyetle de belirtildiği üzere, ortadan kaldırmak amacıyla izdivaçlar gerçekleştirdiği görülmektedir. Bununla birlikte yapılan her bir izdivaç, hakim olunan toprakların genişletilmesi ve parça bölük olmuş İslâm topraklarının meşru bir varis üzerinde birleşmesi demektir. Ancak bu durum, İmâdüddin Zengî de çok da işe yaramamış ve bir türlü Dimaşk'a hakim olamamıştır. Nitekim o dönemde Haçlılar arasında da bu tür birçok izdivaç yapılmış, hatta Selâhaddîn-i Eyyûbî ile İngiltere kralı arasındaki gerginlik ve güç çatışması yine bir evlilik hadisesi ile çözülmeye çalışılmıştır. Görüldüğü üzere siyasi bir manevra olarak nitelendirilebilecek bu evlilikler, Haçlı Seferleri'nin üzerinde çok da durulmayan önemli askeri politikalarından biridir. Öyle ki bazen yapılan bir evlilik, aylarca muhasara edilmiş, birçok can verilmiş ve yüzbinlerce masraf edilmiş bir kalenin ele

geçirilmesinden çok daha avantajlı ve kolaydır. Ayrıca Haçlılarla mücadele etmede de bulunmaz bir fırsattır.

KAYNAKLAR

- Abû'l-Farac, Gregory, (1987), Abû'l-Farac Tarihi, (Çev., Ömer Rıza Doğrul), TTK Yayınları, Ankara.
- Alptekin, Çoşkun, (1992), "Belek b. Behrâm", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. V, s. 402-403, İstanbul.
- Altan, Ebru, (2003), İkinci Haçlı Seferi (1147-1148), TTK Yayınları, Ankara.
- Anonim Süryani Kroniği, (2019), (Çev., İlhan Aslan,) Post Yayınları, İstanbul.
- Anonim Süryani Vekayinamesi, (2005), (Çev., Vedii İlmen), Yaba Yayınları, İstanbul.
- Aydın, Mehmet Âkif, (2003), "Mehir", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. XXVIII, s. 389-391, İstanbul.
- Basuğuy, Bedrettin, (2009), Selâhaddîn-i Eyyûbî Devrinde İlmi Fa'âliyetler, Hivda Yayınları, İstanbul.
- Bezer, Gülay Öğün, (2009), "Seyfeddin Gazi I.", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C.XXXVII, s. 31, İstanbul.
- Bezer, Gülay Öğün, (2013), "Zengî, İmâdüddin", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. XLIV, s. 258-261, İstanbul.
- Carnotensis, Fulcherius, (2009), Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium (Kudüs Seferi-Kutsal Toprakları Kurtarmak). (Çev., İ. B. Barlas), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Demirkent, Işın, (1994), Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146), TTK Yayınları, Ankara, c.2.
- Demirkent, Işın, (2002), "Kudüs", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. XXVI, s. 329-332, İstanbul.
- Demirkent, Işın, (2012), Haçlı Seferleri Tarihi, (Dü., Ebru Altan), Dünya Yayıncılık, İstanbul.
- Ebu'l-Fida, İmâdüddin İsmail b.Ali, (ty.), el-Muhtasar fî Ahbâri'l Beşer, Konstantiniyye, c.2.
- el-Azîmî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed, (2006), Azîmî Tarihi, (Dü., Ali Sevim), TTK Yayınları, Ankara.
- el-İsfahânî, İmâeddin el Kâtib, (1962), El-Feth el-Kussî fî'l-feth el-Kudsî, (Dü. Muhammed Mahmud Subh), Kahire.
- el-Makdisî, Ebû Şâme, (1997), Kitabu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nuriyye ve's-Salâhiyye, (Dü., İ. ez-Zeybek), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, c.2.
- el-Ömerî, Şihabeddin b. Fazlullah, (2014), Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l-Ebsâr), (Çev., D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul.
- Görgün, Hilal, (2001), "İsmet Hatun", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C.XXIII, s.140, İstanbul.
- İbn Cübeyr, (2019), Endülüsten Kutsal Topraklara, (Çev., İsmail Güler), Selenge Yayınları, İstanbul.
- İbn Hallikân. (ty). Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân, (Dü., İhsan Abbas), Dâru's-Sadr, Beyrut.

- İbn Kalânîsî, (2013), Şam Tarihine Zeyl. I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi, (Çev., Onur Özatağ), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- İbn Kesîr, (2017), El-Bidâye ve'n-Nihâye, (Çev., Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul, c.12.
- İbn Munkız, Usama, (2018), Kitâbu'l-İ'tibâr. (Çev., Yusuf Ziya Cömert), Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- İbn Şeddâd, Bahâeddin Yusuf b. Rafî, (1994), El-Nevâdirü'l-Sultâniyye fi'l-mehâsini'l-Yûsufiyye, (Dü., Cemaleddin Şeyyal), Kahire.
- İbn Şeddâd, İzzeddîn, (1991), el-A'lâkü'l-Hatîre fi Zikri Ümerâi's-Şam ve'l-Cezîre, Dimaşk.
- İbnü'l-Adîm, Kemâleddin, (2014), Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb'de Selçuklular, (Çev., Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- İbnü'l-Adîm, Kemâleddin, (1989), Bugyetu't Taleb fi Tarihi Haleb (Seçmeler- Biyografilerle Selçuklu Tarihi), (Çev., Ali Sevim), Ankara.
- İbnü'l-Esîr, Ali b. Muhammed b. Ebu'l-Fida, (1963), et-Tarihu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabekiyye bi'l-Musul, (tahk., Abdulkadir Tuleymat), Kahire.
- İbnü'l-Esîr, Ali b. Muhammed b. Ebu'l-Fida, (2016), El-Kâmil fi't-Târîh, (Çev., Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, vd.), Ocak Yayınları, İstanbul, c.8-11.
- İbnü'l Ezrâk, (1992), Tarihu Meyyâfârikin ve Âmid, Meyyâfârikin ve Âmid Tarihi, Artuklular kısmı, (Çev., Ahmet Savran), Erzurum.
- İbnü't-Tiktaka, (2016), El-Fahrî. (Çev., Ramazan Şeşen), Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- İstahrî, (2019), Ülkelerin Yolları, (Çev., Murat Ağarı), Ayışığı Kitapları, İstanbul.
- İstek, Gülşen, (2019), "Haçlı Seferlerine Katılan Kadınlar", Journal of İslamicjerusalem Studies, S.2, s. 205-224.
- Karakuş, Nadir, (2017), "Haçlı Seferlerinde Üç Kadın ve İslâm Birliğinin Sağlanması", Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.43, s. 253-282.
- Kutsal Kitap:1.Korintliler, (7/12-14).
- Makdisî, Muhibbeddin Ebu Hamid, (2019), Mısır'daki İslam Devletleri ve Türk Memlûklerin Faziletleri, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Mukâtil b. Süleyman, (2006), Tefsîr-i Kebîr, (Çev., M. Beşir Eryarsoy), Cilt 3, İşaret Yayınları, İstanbul.
- Paine, Mike, (2011), Haçlı Seferleri, (Çev., Cumhur Atay), Kalkedon Yayınları, İstanbul.
- Pölitiz, Karl Heinrich Ludwig, (1800), Saladin, Aegyptens Beherrscher am Ende des zwölften Jahrhunderts, Jacobaer Verlag, Leipzig.
- Röhricht, Reinhold, (1901), Geschichte ders ersten Kreuzzuges, Innsbruck.
- Rule, William Harris, (1854), The Third Crusade, London.
- Runciman, Steven, (2008). Haçlı Seferleri Tarihi, (Çev., Fikret Işıltan.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, c.2.

- Süryani Patrik Mihail, (1944), Süryanî Patrik Mihail'in Vakayinamesi (1042-1195), (Çev., Hırant D. Andreasyan), TTK (Nüsha halinde), Ankara.
- Şeşen, Ramazan, (2009), "Selâhaddîn-i Eyyûbî", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. XXXVI, s. 337-340, İstanbul.
- Şeşen, Ramazan, (2018), Selâhaddin Eyyûbî ve Dönemi, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir, (1996), Taberî Tefsîri, (Çev., Hasan Karakaya, Kerim Aytekin), Cilt 6, Hisar Yayınevi, İstanbul.
- Turan, Osman, (2017), Selçuklular Zamanında Türkiye, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Urfalı Mateos, (2019), Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), (Çev., Hırant D. Andreasyan), TTK Yayınları, Ankara.